

FÂRABÎ'NİN *KİTABU'L-VAHİD VE'L-VAHDE* İSİMLİ ESERİNDE “BİR/LİK” VE “ÇOK/LUK” KAVRAMI

The Concept of Unity and Multiplicity in Farabi's Work Called *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde*

Yrd. Doç. Dr. Cevdet KILIÇ

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefi Anabilim Dalı

e-posta: ckilic@firat.edu.tr

Özet: Fârâbî'nin *Kitabu'l-vahid ve'l-Vahde* isimli eseri, isminden de anlaşılacağı gibi tamamen “bir” kavramı üzerine yazılmış müstakil bir eserdir. Filozofumuz, bazı eserlerinde “Bir” kavramını, kendisiyle Zorunlu Varlığın Birliği ve diğer varlıkların çok'luğu anlamında ele almıştır. Bu eserde ise, pek çok açıdan sadece “bir” ve “çok” kavramı ele alınmıştır. Özellikle de bu iki kavramın çeşitli boyutlarıyla nesnelere ilişkisi mantık ve ontoloji zemininde tartışılmıştır. Bu yönüyle eser, Fârâbî'nin mantık, epistemoloji ve ontoloji düşüncesini daha yakından anlama fırsatı veren önemli bir eserdir.

Anahtar Kavramlar: Fârâbî, Zorunlu Varlık, Bir/lik, Çok/luk, Mantık

Abstract: Farabi's work called *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde*/On One and Unity as it is understood from its name is an private work that was written on the Notion of “one”. In some of his Works he took in hand as the unity of God's and other being's multiplicity. In this work the notions of “one” and “multiply” have been dealt on in many perspectives. Especially these two notions have been discussed with their relations of objects by means of logic and ontology background. In this aspect, this work an important that gives the opportunity of understanding the idea of epistemology, ontology and logic of Fârâbî.

Key Words: Fârâbî, Obligatory Being, One/Unity, Multiplicity, Logic

Giriş

İslam düşüncesinin önemli bir siması, büyük Türk-İslam filozofu ve *el-Muallimu's-Sânî* diye anıla gelen Fârâbî (870-950), yaşadığı çağdaki entelektüel düşünce ortamında felsefenin çeşitli disiplinleriyle derinlemesine meşgul olmuş ve bu alanda pek çok orijinal eser kaleme almıştır. İslâm dünyasında felsefi alana ait terminolojinin oluşumunda ve yerleşmesinde en büyük katkı Fârâbî'nin olmuştur. Sistemci ve sentezci bir filozof olan Fârâbî'nin düşünceleri, İslâm felsefesinin bütün temel meselelerinin vazedilip bir dereceye kadar çözümlenmesinde bir kalkış noktası olmuştur. O, aynı zamanda kendisinden önceki filozofların görüşlerini alıp bunları kendi entelektüel çevresine uyabilecek şekilde yeniden inşa etme tarzında eklektik bir yöntem de benimsemiştir. Bunun izlerini onun genel felsefesinde görebildiğimiz gibi mantık ve siyaset felsefelerinde de görmekteyiz. Onun geleneği, İskenderiye geleneğindeki Yeni-Aristotelesçiliğin İslâm düşünce coğrafyasında yeni kültürel kalıplara uyarlanmasıyla bir devamı niteliğinde geliştirilmiş şekli olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan aynı şeyi Yeniplatoncu felsefe geleneği ve bu geleneğin İslam düşüncesine aktarılması ve yeniden inşasında Fârâbî'nin rolü için de söylemek mümkündür. Çünkü Fârâbî, İslam Düşünce geleneğinde Yeniplatonculuğun ilk ciddi öğrencisi ve aynı zamanda kurucusudur. Fârâbî'nin düşüncesindeki Yeniplatoncu unsur, en bariz şekilde kozmolojisinin merkezi bir bölümünü oluşturan sudurcu şemada görülmektedir.¹

Fârâbî'nin pek çok eseri, dilimize çevrilmiş olmasına rağmen, *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde* isimli eseri henüz tercüme edilmiş ve yayımlanmış değildir. Bu eserin yazma nüshalarından hareketle yapılan tahkikli neşri de yakın zamanlara denk gelmektedir.² Filozofumuzun diğer felsefi disiplinlerde kaleme aldığı eserleri kadar önemli olan bu eserin hem tercümesinin ve hem de üzerinde çalışılmasının, onun mantığının ve felsefesinin düşünce dünyamızda daha yakından tanınmasına katkısı olacağını düşünmekteyiz. Aristotelesçi mantığın ve Yeniplatoncu kavram ve metot anlayışının tesirlerinin bariz bir şekilde görüldüğü eserin, aynı zamanda bu iki geleneğin bir sentezi olarak da telakki edilmesi mümkündür.

¹ Muhammed el-Behiy, *İslam Düşüncesinin İlahi Yönü*, çev.: Sabri Hizmetli, Ankara 1992, s. 345; Burhan Köroğlu, *İslam Kaynakları Işığında Yeni Platoncu Felsefe*, MÜSBE., Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 244 vd.; Reisman, David C., "Fârâbî ve Felsefe Müfredatı", *İslam Felsefesine Giriş* edit: Peter Adamson, Richard C. Taylor, çev.: Cüneyt Kaya, İstanbul, 2007, s. 59.

² İlk defa bu eser, Ahmet Ateş tarafından 1950 tarihinde Fârâbî'nin ölümünün bininci yılına armağan olarak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından yayımlanan "Fârâbî Tetkikleri" isimli çalışmada zikredilmektedir. Bkz. Ahmet Ateş, "Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası", *Fârâbî Tetkikleri 1*, İÜEF. Yayınları İstanbul 1950, s. 126.; Bu kitabın yazmalarını ilk defa tahkikli metin olarak yayımlayan Muhsin Mehdi olmuştur. Bkz.: Fârâbî, *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahdeh*, tahkik, takdim ve notlar ilaveleriyle neşreden: Muhsin Mehdi, Casablanka, 1989. Biz bu eserin Türkçe tercümesini Muhsin Mehdi'nin eserini esas alarak yaptık ve kısa süre sonra ilim ve felsefe dünyamıza sunacağız.

Bu yaklaşım tarzı kendinden sonra oluşacak olan felsefi geleneğin de bir kalkış noktası olarak karşımıza çıkacağından Fârâbî'nin eserleri ve düşünceleri daha bir önem kazanmaktadır.

Fârâbî, *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde* isimli eserinde sadece *Bir* ve *Çok* (*Vahid* ve *Kesir*) kavramı üzerinde durmuştur. O, bu iki kavram üzerinde anlama, özümseme ve kavram analizini ön planda tutmaktadır. Sadece tek bir kavram üzerine yoğunlaşmış kitap hacminde eser kaleme almak, İslam felsefesi tarihinde nadir görülen bir durumdur. Bilindiği gibi “Bir” kavramı Fârâbî'den önceki ve sonraki filozoflar tarafından, metafizik ve tabiat felsefelerinde üç farklı anlamda ve varlık alanında ele alınmıştır. a. Kendisiyle Zorunlu Varlığın Birliği, b. Âlemin ana ve esas yapısının araştırılmasında doğası bakımından sürekli olan tikel ve tümel olanların birliği, c. Kendinden önce başka bir sayının gelmediği, bölünmeyi kabul etmeyen ve çoğalmanın başlangıcı olarak var olan sayısal bir, olarak telakki edilmektedir.³

Fârâbî, metafizik ve mantık düşüncesinde filozofların bu yaklaşımlarının hangisine veya hangilerine yer vermiştir? Bir kavramını sadece Zorunlu Varlığın Birliği üzerine mi inşa etmiştir? Özünde veya arazlarında çokluk barındıran varlıkların bir'le ilişkisi nedir? Fârâbî bu ilişkiyi nasıl ve hangi zemin üzerinde kurmuştur? Bütün bu sorular, Fârâbî'nin “bir” ve “birlik” kavramını ortaya koymada hem mantık ve ontoloji, hem de epistemoloji anlayışıyla doğrudan ilgilidir. Bu çalışmamız, bu sorulara cevap aramaya odaklanacaktır. Fârâbî'nin düşüncelerinden hareketle, şunu söylemek mümkündür: Filozofumuzun *el-Medînetü'l-Fâzıla* ve *Füsûlu'l-Medenî* gibi eserlerinde kendinden önceki filozoflarda olduğu gibi, “Bir” kavramına yüklediği mana, kendisiyle Zorunlu Varlığın Birliği, diğer varlıkların çokluğu ve varlıkların ontolojik yapısının birliğidir. *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde*'sinde ise, “bir” kavramının mantık ve ontolojik boyutunun, nesnelere olan ilişkisiyle birlikte “çok” kavramını da ele almış ve eserin tamamını bu kavramların incelenmesine ayırmıştır.

1. *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde* İsimli Eserin Muhteva Analizi

İslam düşüncesinde felsefi terminolojinin oluşumu ve yerli yerine oturmasının daha henüz taze olduğu bir zaman diliminde Fârâbî'nin, Yunan felsefesi üzerine yaptığı şerhlerin çoğu mantık üzerinedir. O, Aristoteles'in mantık külliyyatı olan *Organon* serisinin tümünü Arapçaya tercüme ederek özet, şerh ve tefsirini yapmış, bunu yaparken sadece Aristoteles mantığını açıklamakla kalmamış, aynı zamanda hem müstakil eserler yazmış, hem de mantık ve metafizik kavramlarının Arapçadaki karşılıklarını bulmaya çalışmıştır. O, *Kitabu'l-Elfâz* ve *Kitabu'l-Hurûf* gibi telif eserlerinde,

³ Cevdet Kılıç, “Felsefi Düşüncede “Bir” Kavramı”, *Dinî Araştırmalar*, Mayıs Ağustos, 2006, C. IX, sa.: 25, ss. 181-216.

Aristoteles düşüncesinin taşıyıcısı olan kavramların Arapça terimlerle nasıl ifade edilebileceğini göstermek istemiştir.⁴ Bunun için Fârâbî, önce Arapçanın dil durumunu tahlil ederek bu dilin anlam dünyasının yapıcı ögesi olan hitabet metodu ile Yunan dilinin anlam dünyasının yapıcı ögesi olan burhan metodunu karşılaştırmıştır. Daha sonra, Arapça kelimelerin kavramsal boyutunu tahlil ederek onların delalet çerçevelerini mantık ilmine göre ortaya koymuş, Yunanca mantık terimlerinin Arapçadaki karşılıklarını bularak, Arapça kelimelerin ve edatların mantık ilmine göre sınıflamasını yapmıştır. Denilebilir ki Fârâbî, Yunan Felsefesinin anlam dünyasına mantık kapısından girmiştir. Çünkü mantık ilmi, saf teorik ilim olarak sadece aklî düşünceyi ihtiva etmekte ve anlamı ele almaktadır. Bu anlamda Fârâbî, metinlerle değil anlamlarla ilgilenmektedir. Yani o sadece bir metin şarihi değil aynı zamanda anlam aktarıcısıdır.⁵ Bu düşünceden hareketle, Fârâbî'nin *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde*'si metafizik, epistemoloji ve mantıkla ilgili tazammunları olan yoğun bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eserin şekil yönünden muhtevasına yakından bakılacak olursa, dört bölüm ve on üç de alt bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “Bir” kavramı ele alınmaktadır. Çokluğun cins, tür ve arazda görülmesi durumunda söylenen birin ne’liği üzerinde durulmaktadır. Yine bu bölümde sayısal bir ve bölünme özelliği olan bitişken, bileşik ve mahiyetiyle belirgin olan birler ele alınmaktadır. İkinci bölümde “bir” ve “çok” kavramı üzerinde duran Fârâbî, bu bölümün fasıllarında Bir’in karşıtı olan ve olmayan çok üzerinde durmaktadır. Birin karşıtı olarak görülen çok ve birin karşıtı olmayıp birden meydana gelen çok’un ne’liğini tartışan Fârâbî, aslında özünde çokluk barındırdığı halde kendisine bir denilenlerin neler olduğunu açıklamaktadır. Üçüncü bölümde “çok ve bir”i ele almakta ve bir’in çeşitleri, onun karşıtı olan çok’un çeşitleri ve bir ve çok’un ayrı ayrı sınıfları üzerinde durmaktadır. Dördüncü bölümde ise “bir ve çok”un üzerinde durarak Çok’un bir parçası olan bir ile çoktan bir cüz olmayan bir ele almaktadır. Beşinci ve son bölüm ise, bütün bir eserin özeti şeklinde, bir’in kullanım alanlarına değinmektedir.

Eser, çok yoğun bir kavram ve muhteva analizine sahne olmaktadır. Fârâbî'nin bir kısım eserlerinde görüldüğü gibi, metinde kapalılık, anlaşılmasında zorluk gibi anlatım üslubu, bu eserde de açıkça görmek mümkündür. Bu yönüyle eser, kavram incelemesi ve açıklılılarıyla gerçekten zor bir metindir. Öte yandan, Aristoteles ve Yeniplatoncu

⁴ M.Türker Küyel, *Aristoteles ve Fârâbî'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri*, Ankara 1969, s. XVI; Black Deborah L., “Fârâbî” *İslam Felsefesi Tarihi*, I-III, edit.: S. Hüseyin Nasr, Oliver Leaman, çev.: Şamil Öçal, H. Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007, C. I, s. 216-217.

⁵ Hasan Hanefi, *İslâmî Araştırmalar*, çev.: İbrahim Aydın, Ali Durusoy, İnsan Yayınları, İstanbul 1994, s. 73, 75; Yaşar Aydın, *Fârâbî’de Tanrı İnsan İlişkisi*, İstanbul 2000, s. 11; İ. Hakkı Aydın, *Fârâbî’de Metafizik Düşünce*, İstanbul 2000, s. 42; Hasan Ayık, “Felsefi Kavramların Oluşmasında Fârâbî’nin Rolü”, *GÜÇİF.Dergisi*, 2005/1-2, cilt: IV, sayı: 7-8, ss. 77-94. s. 83.

metafiziğin bir sentezi ve aynı zamanda mantık ve ontolojinin orta noktasında duran bir metin olma özelliğini de taşımaktadır.

Fârâbî, bu eserini “Bir” kavramına atfettiği özelliklere göre birkaç kısma ayırmıştır. “Hakkında o birdir” denilenlerin bir genellemesini yapmış ve bir ve çeşitlerine şu şekilde temas etmiştir. a. Yüklem bakımından bir olan, b. Mevzu' bakımından bir olan, c. Sayı bakımından bir olan, d. Toplam olduğu için toplam olmak bakımından bir olan, e. Bölünmez olduğu için bir olan, f. Ortağı bulunmadığı için bir olan, g. kendisi dışındaki mahiyet sahiplerinde bulunmayan bir mahiyetle belirgin olduğu için bir olan, h. Bir sonla veya mekânla ayırt edilir olduğu için bir olan.⁶ Bundan başka yine mekânda bir, mahiyette bir, cinste bir, türde bir, sayısal bir, bitişik bir, bileşik bir, bütünsel bir ve bölümde bir gibi birler de Fârâbî'nin temas ettiği birler arasındadır.⁷

Fârâbî, eserinde tüm bu saydığı “Bir”lere temas etmiş midir? Bir kavramı ile diğer kavramlarla -özellikle çok kavramı ile- ve nesnelere nasıl bir ilişki kurmaya çalışmıştır? Gördüğümüz kadarıyla Fârâbî az önce söylenen “hakkında o birdir” denilenlerin tümünü geniş bir şekilde eserinde temas etmiş değildir. Çünkü bazılarını, fasılların başlığı halinde ele almışken, bazılarını da sadece birer cümle ile geçiştirmiştir. Bu makalede “bir” kavramı çerçevesinde sadece Fârâbî'nin fasıllar halinde ele aldığı “bir/lik” ve “çok/luk” üzerinde durulacaktır. Konunun daha iyi anlaşılması için de, özellikle diğer eserlerinde temas ettiği Zorunlu Varlık'ın Birliği hususuna da temas etmek yerinde olacaktır.

2. Bir Kavramı

2.a. Fârâbî'nin Diğer Eserlerinde Bir Kavramı (İlk/Bir/Zorunlu Varlık'ın Birliği)

Fârâbî'nin *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde* isimli eserinde “Bir” kavramı ile ilgili, mantık ve ontoloji merkezli bir anlayış hâkimken, diğer eserlerinde metafizik merkezli bir “bir” anlayışı hâkimdir. Yani bu eserlerde sisteminin ana gövdesini Bir kavramının mahiyeti değil, Zorunlu varlığın Birliği oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu kavram, Aristoteles ve Plotinus'un İlk İlke/Bir'e yükledikleri manaların bir sentezi görünümünü vermektedir. Bilindiği gibi Aristoteles, *Fizik* ve *Metafizik*'inde İlk İlke/İlk Muharrik'in birliğini, zorunluluğunu ve ezelîliğini tartışırken; her hareket eden varlığın bir hareket ettiriciye ihtiyacı olduğunu ve ancak tek bir hareket ettirici tarafından hareket ettirilebileceğini belirtir.⁸ Aristoteles'in bu fikrine göre

⁶ Fârâbî, *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde*, nşr.: Muhsin Mehdi, Casablanka, 1989, s. 92.

⁷ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 92-97.

⁸ Aristoteles, *Fizik*, çev.: Saffet Babür, İstanbul 1997, s. 256a 13-31; 259a 13; 258b10-12; *Metafizik*, çev.: Ahmet Arslan, İstanbul 1996, s. 1071b5.

kendi kendine hareketsiz, ezelf bir hareket ettiricinin zorunlu olarak hareket ettirdiği ilk Şeyin de ezelf ve sonsuz bir Şekilde hareket ettirilmif olması gerekir. Ezelf, hareketsiz ve Bir olan İlk Muharrik'in aynı zamanda herhangi bir miktara sahip olmaması gerektiğini belirten Aristoteles, aksi takdirde buna İlk Muharrik'in sonlu olacağını, sonlu bir muharrikin sonsuz bir zaman boyunca hareket vermesinin imkânsız olacağını savunur.⁹ Buradan Aristoteles'in, varmak istediği nokta; İlk Muharrik'in, ya da "hareket etmeyen hareket ettirici"nin bölünmez, parçalara ayrılmaz, miktarsız ve uzamsız bir "Bir" olduğudur.

Plotinus ise, bir felsefi terim olarak kullandığı Bir kavramını; varlıkların ilk kademesi, "*En Üstün Doğa*", "*İlk Varlık*" diye adlandırdığı varoluŐ aŐamasını ifade etmek için kullanmıŐtır. Plotinus'a göre Bir, esasında adsız olandır. O, dile getirebildiğimizin daha çoğudur ve daha büyüğüdür. Biz o'nun hakkında ne olmadığı konusunda konuşabiliriz ama onun ne olduğunu dile getiremeyiz.¹⁰ Aynı zamanda Bir; "Tanrı", "İlk Olan" ve "Tek Olan" bir varlıktır. Bir'in başlangıcı ve sonu yoktur ve zorunlu olarak âlemi oluŐturur.¹¹ Ona göre Tanrı vardır ve O her Şeyin kaynağı olup kendisinden sudûr edilendir. Çünkü sahip olması gereken doğa, böyledir. Bir, çok olanı içinde taŐır. Aynı zamanda Bir, akıl veya aklın konusu olamaz, cevher ve araz diye de nitelenemez. Plotinus, İlk'in birliğini ve O'nun sıfatlarını açıklamalarında olumsuzlama (selb) yolunu benimsemiştir. Plotinus'un düşüncesindeki Bir; akılla kavranamayan, aşkın, hiçbir nitelik yüklenemeyen bir sebeptir.¹² Bir'e iliŐkin bilgide uygun olan Bir'in ne olduğunu değil, ne olmadığını göstermektir. Sonuç olarak Plotinus'un Bir'i sadece dil ve düşüncede aşkın değil, aynı zamanda varlığın da ötesindedir.

Fârâbî'de metafizik boyutuyla Bir kavramını ele alabilmek için, dikkatlerimizi önce fikirlerine yer verdiğimiz Aristoteles ve Ploinus'un bakıŐ açlarına çevirmek ve onun fikirlerini bu iki filozofun bakıŐ açısıyla okumak gerekir. Bu konuya geçmeden önce meselenin daha iyi anlaşılması amacıyla Fârâbî'nin Zorunlu Varlık'a atfettiği birliği ele aldığı eserlerinin özelliklerinden yola çıkarak temas etmek yerinde olacaktır. Fârâbî'nin felsefesinin temelinde her ne kadar felsefenin belli baŐlı bütün disiplinlerine dair teorik düşünceler bulunsa da metafizik, mantık ve siyaset felsefesi daha belirgindir. Özellikle siyaset felsefesini yoğun olarak iŐlediđi *Ârâu Ehli'l-Medineti'l-Fâzıla'sı* okunduğunda tüm felsefesine egemen olan, metafizik perspektif öne çıkmaktadır. Fârâbî'nin bu eserini iki ana bölümde mütalaa etmek mümkündür. İlk bölüm varlık ve bilgi hakkında temel dünya

⁹ Aristoteles, *Fizik*, 267 b 17.

¹⁰ Plotinus, *The Enneads*, İngilizce'ye çeviren: Stephen MacKenna, London 1991, s. V, IV, (7), s. 387; (Zeki Özcan çevirisi), Bursa 1996, s. 39-40; ayrıca bkz.: V, IX (5) s. 425; (Zeki Özcan çevirisi) s. 82.

¹¹ Plotinus, *a.g.e.*, V, II, (2), s. 361; (Zeki Özcan çevirisi) s. 21; Bowe, Geoffrey Scott, *Plotinus and The Platonic Metaphysical Hierarchy*, New York, 2003 s. 105; Hana'l-Fahurî ve Halil el-Curr, *Tarihu el-Fikri'l-Felsefi 'inde'l-Arab*, Lübnan 2002, s. 110;

¹² Plotinus, *a.g.e.*, V.IX,(8).

görüşünü, ikinci bölüm ise bu temel dünya görüşünün ışığında geliştirilmiş sosyo-politik analizler ışığında insanı ve onun değerler sistemini ele almaktadır.¹³ Fârâbî'in *Ârâu Ehli'l-Medineti'l-Fâzıla*'sının "İlk Var Olan Hakkında" başlığını taşıyan ilk bölümü Zorunlu varlık hakkındadır. Kendinden önceki filozofların İlk İlke/Bir üzerine söylediklerinin bir sentezi durumundaki bazı problemleri Fârâbî, Zorunlu Varlığın sıfatları üzerinde yoğunlaştırarak bir senteze varmayı denemiştir. Özellikle bu eserlerin ilk kısımlarında ele aldığı konular arasında Zorunlu varlığın İlk'liği, Ortağı ve Zıddı olmadığı, Tarifinin Yapılamazlığı, Bir'liği, Zatının Aynı Olduğu, Azameti, Büyüklüğü, Bütün Mevcudatın Kendisinden Sudûr Ettiği gibi konuları ele almakta, sonra da sözü siyaset felsefesine, toplulukların yönetimine, mükemmel ve mükemmel olmayan şehirler gibi şehir çeşitlerine getirmektedir.¹⁴ Böylece Fârâbî tıpkı varlık felsefesinde, varlıkların düzeninde tasarladığı mükemmelliği dile getirirken olduğu gibi, insan topluluklarında da aynı mükemmelliği kurmayı tasarlamaktadır.

Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye ve Ârâu Ehli'l-Medineti'l-Fâzıla*'da Tanrı ile ilgili açıklamalarında, vurgulamayı gerekli gördüğü ilk husus, Tanrı'nın varlığı ile O'nun dışında ne kadar varlık varsa hapsinin farklı varlık kiplerine sahip olduğudur. Fârâbî'ye göre Tanrı, her şeyden önce var olanların ilki olması bakımından sayıca Tek'tir. Bu manada Fârâbî, Tanrı'nın Tek'liğine ve Bir'liğine dair bir kural ortaya koymaktadır. Ne şekilde olursa olsun, bölümlenmesi düşünülebilen ve varlığında cüzlerin bulunduğu tasarlanabilen her hangi bir varlık kategorisine girmediği ve çokluk yönünden her hangi bir ihtimali bulunmadığından her bakımdan Bir olduğu prensibini vaz' eder. Bu bakımdan O, tektir, biriciktir. Hiç bir varlık İlk olanla aynı varlık mertebesinde bulunmaz. O, varlık bakımından biriciktir. Şu halde başka her hangi bir varlığın Onun varlığına sahip olması düşünülemez.¹⁵ Sonuç olarak bir kavramının metafizik boyutu diye nitelendirdiğimiz Zorunlu Varlık'ın Birliği konusunu Fârâbî'nin kendi sözleriyle bitirelim:

"Varlığı bütün mevcudattan farklı olmakla O, olduğundan başka bir şey olamaz. Onun başkasından ayrı olması zatında birliğini gerektirir. Birliğin manalarından biri de her mevcudu başkasından ayırt eden hususi varlığıdır. Bu itibarla her mevcuda kendi hususi varlığı bakımından birdir, denebilir. Bir'in manalarından olan bu mana, ilk mevcuda tetabuk eder. Bu cihetten de O, Bir'dir ve Bir'in adına ve manasına her birlikten daha müstahaktır."¹⁶

¹³ İlhan Kutluer, *İbn Sinâ Ontolojisinde Zorunlu Varlık*, İstanbul 2002, s. 46.

¹⁴ Fârâbî, , *Kitabu Araî Ehli'l-Medineti'l-Fâzıla*, Mısır trsz., s. *el-Medine*, s. 1-30; Türkçe tercümesi; *el-Medinetü'l-Fâzıla*, çev. Nafiz Danışman, İstanbul 1990, s. 15-33

¹⁵ Fârâbî, , *Ârâ...*, s. 2. T.ter. *el-Medine...*, 20-21

¹⁶ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 7, T.ter. s. 20-21; *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, Haydarabad 1927, s. 13; Hüseyin Atay, *Fârâbî ve İbn Sinâ'ya Göre Yaratma*, Ankara 1974, s. 46-47; Aydınlı,

2.b. *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde'de Bir Kavramın Mantıksal Boyutu*

Bazı durumlarda, iki veya ikiden fazla nesneye yüklenen, özüyle ilgili olmayıp sıfatları, arazları veya başka tür bir kısım vasıflarından dolayı “bunlar birdir” denilir. Buradaki birlik çeşitli özellikleri nedeniyle ayniyet ifade eden birlik olup özüyle irtibatlı bir birlik değildir. Fârâbî, işte bu ilk 'Bir' nitelemesinin birçok açıdan söylendiğini, bunlardan birinin de, 'çokluk' hakkında söylenen 'bir' nitelemesi olup bunun da; cins, tür veya arazda görüldüğünü belirtir. Çünkü biz pek çok durumda iki şey hakkında "O ikisi birdir, bu ve şu birdir, ikisi arasında hiçbir fark yoktur" deriz.

Fârâbî bu manada kendisinde çokluk barındıran pek çok varlık hakkında söylenen “bir” nitelemesini cins, tür ve arazda söylenen nitelikler açısından ele almaktadır.

2.b.1. Cins Yönüyle Bir

Cins kavramı genel anlamıyla; Alt sınıflara ya da türlere ayrılabilen bir nesnelere sınıfı, aynı karaktere sahip olan nesnelere, iki ya da daha fazla alt sınıf ya da türden oluşan sınıfı olarak tanımlanmaktadır.¹⁷ Dilcilere göre cins; “Bir küllînin altında o küllî kendisi için cins olan şeyler hakkında kullanılır” diye tanımlanırken,¹⁸ mantıkçılara göre; Altında türlerin sıralandığı “tümel”, ya da hakikatleri çeşitli olanlara “bunlar nedir?” diye sorulunca verilen cevaptır, diye tanımlamaktadırlar.¹⁹ Aristoteles, cinsi, birçok türe ortak olan ve töz kategorisinde onlara yüklenebilen şey olarak tanımlamıştır.²⁰ O, cins yönüyle bir kavramını ele alırken, birbirlerine karşı özel ayrımlarla bölünmekle birlikte cinsleri bir olan varlıklar kendi özleri gereği bir olan varlıklardır²¹ demektedir. Bu fikrin Fârâbî'nin bu konudaki

a.g.e., s. 28 vd; Ayrıca Fârâbî, *Fusûlu'l-Medenî* isimli eserinde de Tanrı'nın varlığı ve Birliği hakkında çok önemli hususlara değinmektedir. Geniş bilgi için bkz., Fârâbî, *Fusûlu'l-Medenî*, s. 43.

¹⁷ Ebheri, *İsâgûcî*, metin, çeviri, inceleme: Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul 1998, s. 61; Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1986, s. 25; İbrahim Emiroğlu, *Anahatlarıyla Klasik Mantık*, Bursa 1999, s. 79; Ahmet, Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 2002, s. 217.

¹⁸ el-Âmidî, Seyfüddin, *Kitabu'l-Mübîn, fi Şerhi Elfâzı'l-Hukemâ ve'l-Mütekellimîn*, (Abdü'l-Emin el-A'sem, *el-Mustalahu'l-Felsefî* içinde) Kahire, 1989, s. 377; Medkür, *el-Mu'cemu'l-Felsefî*, Kahire 1983, s. 209;

¹⁹ Fârâbî, *Kitabu'l-Elfâzı'l-Müsta'mele Fi'l-Mantık*, nşr.: Muhsin Mehdi, Beyrut 1986, s. 66; İbn Sînâ, *Kitabu's-Şifâ, (el-Medhal)*, çev.: Ömer Türker, İstanbul 2006 (Mantığa Giriş) s. 41; krş., Öner, *a.g.e.*, s. 25.

²⁰ Aristoteles, *Organon I*, (Kategoriyalar), çev.: H. Ragıp Atademir, İstanbul 1995, s. 6; Cevizci, *a.g.e.*, s. 217; *Metafizik*, 1024 a 25, 1024b 20; Fârâbî'nin tanımlaması da aşağı yukarı Aristoteles'in tanımlamasına benzer tarzdadır. Fârâbî cinsi: “tür bakımından farklı olup, “bu nedir?” sorusuna cevap teşkil edebilen birden çok varlık için kullanılan küllîdir.” şeklinde tarif etmiştir. Bu tarif aynı veya yaklaşık ifadelerle kendinden sonra gelen filozoflar tarafından da tekrar edilmiştir. Bkz. Fârâbî, *Kitabu'l-Elfâz*, s. 70.

²¹ Aristoteles, *Fizik*, s. 1052b 20; 1016b1

görüşlerine ışık tuttuğunu söylemek mümkündür. O, “yakın cinsleri bir ve aynı olan her iki şey hakkında birdir dememiz gibi, özleri itibariyle farklı ama cinsleri yönüyle birbiriyle aynı olan iki şey hakkında birdir denir” der.²² Mesela, eşek ve at hakkında, “ikisi hayvan olmalık yönü ile birdir” dememiz gibi. Tıpkı Aristoteles’in *Organon*’unda isim ve anlam özdeşliğinden yola çıkarak *sinonim*’i tanımlarken ele aldığı gibi,²³ o ikisinin cinsi olan hayvan cinsliği bir olduğundan hayvan olmalık yönü ile birdir denir. Bu iki hayvan, pek çok yönden cins altında yer aldıklarından bu ikisine birdir denmesi gibi çokluğa da bir denir.

Filozofumuza göre türleri bir/aynı olan iki şey hakkında çoğu kez “ikisi tür itibariyle birdir” denilmez, bunun yerine o cinsin altında bulunan türe girdikleri için “ikisi cinste birdir” denilebilir. O, buna örnek olarak ikizkenar, eşkenar ve kenar uzunlukları farklı olan üçgenleri verir ve onların hepsi de kendilerinin yakın türü olan ‘üçgen’ altında yer alır. ‘Üçgen’in cinsi ise ‘şekil’dir. Dolayısıyla bu üçü hakkında “Onlar aynı üçgendir” denilmek yerine hepsi için “Onlar aynı şekildir, özleri bakımından bir/aynı olan şekillerdir” denilir. Böylece Fârâbî, burada türü değil de cinsi ön plana çıkarmakta ve o cinsin altındaki türde yer alanlar hakkında “onlar cinslerinde birdir/aynıdır” denildiğini belirtmektedir.

2.b.2. Tür (nev’) Yönüyle Bir

Tür kavramını mantıkçılar, cinsin altında bulunan ve öz bakımından bağlı bulunduğu cinsle kısmen özdeş olan genel kavram olarak tanımlamaktadırlar.²⁴ Yani, bir tümelin altında bulunan fertler hakkında o tümelin bir nev’i denir ki, bu tanım “türsel bir” kavramına indirgenildiğinde, Aristoteles’in ifadesiyle, her tanım kendi içinde bölünebilmekle beraber, eğer bir şeyin özünü ifade eden tanım, diğer bir şeyin özünü ifade eden diğer bir tanımdan ayırt edilemezse, bu şeylere de özleri gereği bir olan şeylerdir. Bunlara Aristoteles türsel birlik demektedir.²⁵ Fârâbî ise Aristoteles’in bu söylediklerini kabul ettiğini ima ve izah tarzında; “tür açısından bir”i, son türleri bir/aynı olan her iki şey hakkında bu iki şey birdir denmesine bağlamaktadır. Mesela; -ikisinin yakın türü yani insan aynı olduğunda- “Zeyd ve Amr insanlıkta/insan olmalık yönü ile birdir” dememiz gibi. Fârâbî’ye göre bu tür birler kategorisinde şu tanımlamalar da yer almaktadır:

²² Fârâbî, *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde*, s. 37, 38; krş.: aynı mlf., *Kitabu'l-Hurûf*, nşr.: Muhsin Mehdi, Beyrut 1990, s. 116, 167, 168.

²³ Aristoteles, *Organon I*, (Kategoriyalar), s. 1.

²⁴ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 7; Fârâbî Nev’ tanımlamasında İşâgûcî’inde tıpkı cins gibi nesnelere özüne yönelik “nedir?” soruna cevap oluşturduğunu ancak nev’in cinsten daha özel olduğunu vurgulamaktadır. Fârâbî, *Kitâbu İşâgûcî, ve'l-Medhal*, nşr.: Refik el-Acem, *el-Mantık İnde'l-Fârâbî* içinde) Beyrut 1985, s. 76-78; Ayrıca bu kavram için bkz.: Öner, *a.g.e.*, s. 26; Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 79.

²⁵ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 1016b1

“İki şeyin mahiyetlerine delalet eden söz, özü bakımından bir/aynı olduğu zaman o ikisi hakkında “ikisi birdir/aynıdır” diye de söyleriz.

Yine aynı şekilde, her biri doğrudan doğruya tür bakımından bir/aynı amaca ulaştıran iki şey de böyledir. Çünkü o ikisi, 'ikisine tür bakımından bir/aynı araz yüklenen' altında yer alır.²⁶

2.b.3. Araz Yönüyle Bir

Fârâbî, araz'ı “özünü göstermeksizin bir cinsi veya türü diğerlerinden ayıran küllî”²⁷, “bir şeyin nitelendiği her sıfat”²⁸ diye tanımlamıştır. İslâm filozofları mantık açısından bu kavramı ele alırken, Aristoteles'in tanımlamasını formüle ederek “bir konuda bulunan durum” şeklinde tarif etmişlerdir.²⁹ Fârâbî, “arazda bir” tanımını, aynı arazın yüklenildiği iki şey hakkında “ikisi şu aynı arazdan dolayı birdir/aynıdır” denildiğini söylemektedir. Bu konuda o, “kar” ve “süt” örneğini vermekte ve bu ikisinin “beyaz” arazı ile vasıflandırılır olmaları bakımından birdir/aynıdır demektedir. Yine aynı türün altında oldukları ve de duyumsanan arazlarının çoğu aynı türden olduğu zaman iki şey hakkında “o ikisi birdir” denildiğini beyan eden Fârâbî, güçlü bir şekilde özellikle duyumsanan arazların aynı türden olması gerektiği vurgusunu yapmaktadır. Bu tanımlamaya da, aynı kaynaktan çıkan iki su'yu, örnek olarak vermektedir. Bu iki su, pek çok yönden benzeşir ve aralarındaki benzeşme, türde veya sayıdaki güçlü bir benzeşmeden kaynaklanmaktadır. İşte Fârâbî'nin, bu iki arazda bir tanımlaması, Aristoteles'in ilineksel bir dediği; “tek bir tözün ilinekleri, o töze bağlı olarak kullanıldıklarında tözle aynı şeyi ifade ettiklerinden birdir”³⁰ tanımlamasını çağrıştırmaktadır.

Fârâbî'ye göre, araz yönüyle bir kavramında vurgulanması gereken bir başka husus da, her biri doğrudan doğruya aynı amaca ulaştıran iki şey hakkında da “O ikisi birdir/aynıdır” diye de söylendiğini ve böyle olan birçok 'iki şey' hakkında “hangisini istersen onu kullan, ikisi de birdir/aynıdır” denildiğini belirtmektedir. Yine birinin bir şeye nispeti, bir diğerinin bir başka şeye nispetine benzer olan her iki şey hakkında da “o

²⁶ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 37, 38; krş.: aynı mlf., *Kitabu'l-Hurûf*: s. 167, 168.

²⁷ Hüseyin Sarioğlu, Ebheri'in İşâgûcî'sine yazdığı “Mantık Tarihinde İşâgûcî Geleneği ve Ebheri'nin İşâgûcî'si” isimli giriş yazısı. s.. 23.

²⁸ Fârâbî, *Kitabu'l-Hurûf*, s. 95.

²⁹ Kindî, *Felsefî Risaleler* (İlk Felsefe Üzerine), çev.: Mahmut Kaya, İstanbul 1994, s. 24; Aristoteles; *Metafizik*'inde; araz'ı tanımlarken “bir şeye ait olan ve onun hakkında doğru olduğu tasdik edilen ancak ne zorunlu ve ne de çoğu zaman karşılaşılan şeydir” diye tanımlamaktadır. *Metafizik*, 1025a 10; İslam filozofları ve mantıkçıları araz kavramını mantıkta beş tümelden biri olarak kabul etmişler ve genelde Aristoteles'in bu tanımından hareket etmişlerdir.

³⁰ Aristoteles, *Metafizik*, 1015b 20.

ikisi birdir/aynıdır” denildiğini ifade eden Fârâbî, bu ikisinin nispet türünün de bir olduğunu söylemektedir. Çünkü her ikisi de bir/aynı tür altında iki araz yüklenilene dâhildir. Sonuç itibarıyla bu ikisi, ikisi üzerine bir/aynı araz yüklenilmesi bakımından bir/aynı olana dönerler.

Fârâbî’ye göre iki şeye bir/aynı şey yüklenildiği takdirde ikisi birdir/aynıdır denilmiş olan her iki şeye atfedilmiş olan 'bir' anlamı, ikisinin toplamına atfedilen “bir” anlamından başkadır. Fârâbî bu hususu şöyle açıklamaktadır.

“İkisine 'bir/aynı şey' yüklenildiği için haklarında "O ikisi birdir/aynıdır" denilmiş olan -zira yüklenenleri bir/aynı olduğu için haklarında "birdir/aynıdır" diye de denilmiştir- her 'iki şey' meselesine gelince, açıktır ki o 'ikisine' atfedilmiş olan 'bir' anlamı, 'ikisinin toplamına atfedilen 'bir' anlamından başkadır. Netice itibarıyla, 'ikisine' bu anlamın atfedilmesi, ancak 'ikisinin yüklenilenine' atfedilen 'bir' nedeniyle doğru olur. Bu durumda ikisinin yüklenileni hakkında 'o birdir/aynıdır' denilir fakat ona yüklenen dolayısıyla değil, onun zâtı ve kendisi sebebiyledir.”³¹

Yani iki şey, cins yönünden bir, tür, ayırım ve araz yönünden bir olabilir. Bunlara bir ve aynı öz diyemeyiz. Bir ve aynı (özdeş) olan mahiyete delaleti yönünden birlerdir.

2.c. Kitabı'l-Vahid ve'l-Vahde'de Bir Kavramının Ontolojik Boyutu

2.c.1. Sayısal Bir

Aristotelesçi ve Yeniplatoncu düşünce geleneğinde Bir kavramı, özellikle varlık felsefelerinde, Tanrı ve tabiatın gizimini çözmeye çabalarında ve varlığın ilk kelerine ulaşmada yardım aldıkları anahtar kavramlardan biridir. Fârâbî'nin de Bir kavramı hakkındaki düşüncelerini şekillendiren bu iki önemli felsefi gelenek olmuştur.

Fârâbî'nin *Kitabı'l-Vahid ve'l-Vahde*'sinde ele aldığı “sayısal bir” ile, kendinden önceki filozofların “sayısal bir”i aynı şeyi anlatmamaktadır. Çünkü ona göre sayısal bir, sayıların kendisinden türediği, matematiksel bir veya ilk ölçü gibi hem matematik ve hem de ontolojik bir birlik değildir. Zaten Fârâbî, eserinde de bu manada bir birlikten bahsetmemiştir. Bu görüşüyle Fârâbî'nin kendinden önceki filozoflardan ayrıldığını görmekteyiz. Mesela Aristoteles, sayısal bir kavramı üzerinde dururken, tıpkı Pythagoras gibi ilk sayının bir değil iki olduğunu, ancak yine de bir olanın özü itibarıyla bir tür sayısal ilke olduğunu kabul etmektedir.³² Sayı bakımından bir olan varlıklar, maddeleri bir olan varlıklardır. Aynı zamanda

³¹ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 39.

³² Aristoteles, *Metafizik.*, s. 1016b18

Bir, iki'den önce geldiği için sayıların da maddesi durumundadır.³³ Aristoteles ile Fârâbî'nin sayısal Bir kavramı hakkında aynı düşündükleri taraf ise tür ve cins yönüyle bir olanların birliği üzerinde ortaya koydukları düşüncelerdir. Aristoteles'e göre cins, tür ve tanımları bir olanlar kendilerine aynı tür kategorinin yüklendiği varlıklardır. Cins bakımından bir olan her zaman tür bakımından bir değildir. Sadece benzerlik bakımından birdir.³⁴

Fârâbî cins, tür ve araz bakımından bir olan varlıklar hakkında söylenen bir ile sayısal bir arasında bir bağ kurmaya çalışmaktadır. Sayısal bir'i; "iki isimle isimlendirilendir" diye tanımlayan Fârâbî, ona izafet edilmesi sebebiyle 'birçok şey' hakkında 'onlar birdir' denilmiştir demektedir. Yani o, iki veya daha çok şey oldukları halde sadece yüklenilenleri, sayı bakımından bir olduğunda veya yüklemeleri sayı bakımından bir olduğunda her 'iki şey' hakkında, "o ikisi veya şunlar (ikiden çok olanlar için) birdir" denilmesi üzerinde durmakta ve sayısal bir'i çeşitli kategorilere ayırmaktadır.³⁵

³³ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 1084b30

³⁴ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 1016b37; s. 1045b24.

³⁵ Fârâbî'nin sayısal bir olarak temas ettiği hususlar, kendinden önceki Yunan veya İslam filozoflarının ele aldığı gibi matematiksel bir veya varlıkların değişmez özleri hakkında söyledikleri bir anlamında bir birlik değil tamamen nesnelere özlerinde var olan çokluğun temelindeki birlik düzenini ele almaktadır. Fârâbî'nin ele aldığı ve sayıca bir dediği bu kategorilerin belli başlılarını şu şekilde sıralamak mümkündür. 1. İki şey hakkında, ardı ardına birbirini izleyen durumlarda sayı bakımından ikisinin unsuru bir/aynı olduğu zaman "O ikisi birdir/aynıdır" deriz demektedir. "Taç ve halhal birdir/aynıdır zira ikisinin unsuru sayı bakımından birdir/aynıdır" dediğimiz gibi. 2. Unsurları tür bakımından bir/aynı olan da böyledir. Ahşaptan yapılmış olan kapı ve sedir gibi. Çünkü ikisinin unsuru tür bakımından birdir/aynıdır. 3. Unsurlar, yakın unsur da olsa uzak unsur da olsa durum aynıdır. Uzak unsur mesela, şarap ve iki farklı metalin eritilip karıştırılmasıyla elde edilen kurşun gibi ki ikisinin uzak unsuru sıvıdır ve o da tür bakımından birdir/aynıdır. Bu ikisi tür bakımından birdir, zira sayesinde ikisinin bir olduğu tür, sayı bakımından birdir. 4. Sayı bakımından bir mevzuaya yüklenen iki araz hakkında da "O ikisi birdir" deriz. Mesela beyaz ve uzun ikisi, bir mevzuaya sıfat oldukları zaman birdir. 5. Sayı bakımından bir mevzuaya yüklenen araz ve cins hakkında da "O ikisi birdir" deriz. Meselâ beyaz ve insan gibi. O ikisi, Zeyd veya Amr'a yüklendiği zaman birdir. 6. Ayrıca, iki arazla vasıflandırılan şey, ikisinden biriyle vasıflandırılan diğeriyle vasıflandırılan ile aynı şey ise, sayı bakımından bizzat birdir/aynıdır. Cins ve arazla vasıflandırılan da böyledir. Mesela insan, hayvan olarak da iki bacaklı olarak da vasıflandırılır. Bu ikisiyle vasıflandırılan sayı bakımından bizzat birdir/aynıdır. Yine, iki şahıs, kendi türlerine nispet edildiği zaman da böyledir ki ikisi hakkında "O ikisi tür bakımından birdir" denilir. 7. Sayı bakımından bir olanı bir diğer 'sayı bakımından bir'e kıyaslamaktan ve ikisinden birini diğerine izafe etmekten, sonra da sayı bakımından bir olan türe veya cinsle ikisini birden izafe etmekle ele almaktan dolayı/hareketle ikisi hakkında "O ikisi tür ve cins bakımından birdir" denilir. 8. Kalıcılığı sayı ile değil, tür ile olanların hepsi için geçerli olan şudur ki, altındakilerden ve onunla vasıflandırılanlardan her biri doğrudan doğruya o haliyle kalıcı değildir; bilakis yok olucudur. Bir, sayı bakımından bir olarak ele alınmaz da tür bakımından bir olarak ele alındığında kalıcı olur. Çünkü o türle vasıflandırılanlar arasında vasıflandırılan bir 'şey' her vakit mevcut bulunur. Fârâbî, *a.g.e.*, s. 40, 42, 43.

2.c.2. Bölünme Özelliği Olan Bir

Fârâbî bölünme özelliğine sahip olan birleri, *bitişik* ve *bileşik* birler diye iki kısma ayırmaktadır. Bitişik'i ortak bir sonda son bulan diye tanımlayan Fârâbî, bileşik'i; cüzleri birbirine benzemeyen yahut cüzleri birbirine benzeyen fakat birbirlerine bitişik olmayıp birbirlerine çeşitli bağlarla temas eden, iç içe geçen birçok cisim diye tanımlamaktadır.³⁶

A. *Bitişik*: Fârâbî, özellikle bitişik ifadesinin 'bitişir olanla bitişen' hakkında söylendiğini ve onun bir olmasının, bitişikliğinin sürekli olmasından kaynaklandığını düşünmektedir. Bitişiklik ve birlik acaba hangi nesnelere üzerinde veya hangi nesnelere aracılığıyla gerçekleşmektedir? sorusunu Fârâbî, bitişikliğin ve birliğin, doğru çizgi, dairesel çizgi ve yoğun cisimler arasında meydana geldiği şeklinde cevaplamaktadır. Bu birliğin gerçekleşmesi için de bir takım şartların yerine getirilmesi gerekir. Bunlar; a. Cüzleri, 'sayı bakımından bir olan son'da ortak olarak buluşurlar. Öyleyse, cüzlerinin sonu bir olduğu için tamamı 'bir' haline gelmiştir. Bu ise çizgi, yüzey ve cüzleri arasında boşluk bulunmayan yoğun cisimlerde söz konusudur. b. Çizgi ya doğrudur ya da eğridir. Doğru çizgide istikamet üzere olmaksızın, dairenin merkezinde buluşan ve birbiriyle kesişen bütün çizgilerin bir olması gerekir. Bu ise Fârâbî'ye göre akıl yürütme bakımından yanlıştır. Doğru çizginin 'bir' diye nitelenmesi ve buna bitişik denmesi, cüzlerinin ortak bir nokta üzerinde bir araya geliyor olmasında, herhangi bir cihetten o cihetin aksi istikametine uzamı olmasında, başladığı ve son bulduğu noktalar arasında sadece bir/tek tekabülün olması gerekir. c. Dairesel çizgiye gelince, başladığı nokta son bulduğu nokta olup, iki nokta birbirine karşılıklı ve ayrı durmaz. Dolayısıyla onun başlangıcı ve sonu sayı bakımından birdir ve başlangıcı ile sonu arasında asla bir karşıtlık veya ayrılık yoktur. Onun daireselliği, başlangıç yerinde zorunlu olarak son bulmasını gerekli kılar.³⁷

Fârâbî, bölünme özelliğine sahip olan bir'e bitişik bir denmesinin sebeplerini de şu şekilde açıklamaktadır.

a. Bölünme özelliğine sahip "bir"le bitişik olan, ortak bir noktada son bulur ve bu son "bir" olur; b. Uzamın geldiği ve gittiği cihet bir olur; c. Uzamın gittiği ve geldiği cihet arasındaki tekabül bir olur; d. Cisimlerin cüzleri üzerindeki bilfiil etkin olabilecek bölücü sonların varlığının ortadan kalkması nedeniyle de bitişik bir olur.³⁸

³⁶ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 44, 49.

³⁷ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 46.

³⁸ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 47; Fârâbî'nin bitişik kavramı hakkındaki düşünceleri, İbn Sînâ düşüncesine ontolojik boyutun ön planda olduğu üç anlamda kullanılan ortak bir isim şeklinde yansımıştır. Bir fikir vermesi ve karşılaştırma yapmak amacıyla İbn Sînâ'nın düşüncelerini buraya alıyoruz. İlki, "Özünde bitişik" denilen; sadece niceliğin fasıllarından biri olan, cüzleri arasında ortaklık bulunan ve sonsuz bölünmeyi kabul eden şey. İkinci anlamı; bitişik, niceliğin arazlarından biri olmasıdır. Bu anlamda bitişik, nicelik olması bakımından bitişiktir. Bu durumda iki bitişik, uçları aynı olan iki şeydir.

B. Bileşik: Bölünme özelliğine sahip birlerden ikincisi ise bileşik “bir” dir. Fârâbî bu tür bir’i, biri ontolojik ve diğeri mantıki olmak üzere iki zaviyeden ele alır. Ontolojik boyutuyla ele alındığında bileşik bir’in tanımı şu şekilde olur. Cüzleri birbirine benzeyen veya benzemeyen, birbirlerine bitişik olmayıp aralarında çeşitli bağlarla temas etme özelliği bulunan ve iç içe geçen birçok cisme *bileşik* denir. Buna, ahşaptan yapılmış gemi ve ahşap kapı gibi nesnelere örnek olarak verilebilir.³⁹ Bileşiğin mantıki tanımlaması ise şöyledir: Mantıkî bağlarla birbirine bağlı, bileşik cisimden farklı ve kendisi de cisim olmayan birbiriyle bağlantılı her çokluğa birdir denilir. Bu tür bileşik bir’i Fârâbî şu örneklerle desteklemiştir. a. Kıyası oluşturan iki öncül ve sonuca “bir kıyas” denir. b. Bir şey hakkında muhatabını ikna etmek üzere bir araya getirilen cümlelerden oluşan hutbe, tanım ve tarife “bir” denir. c. Bir zaman diliminde kesintisiz bir şekilde söylenen, okunan veya terennüm edilen “söz”, “kaside”, “kitap” a bir denir. İşte bütün bu misaller, bölünme özelliğine sahip ve içerisinde çokluk barındıran bileşik birlerdir.

Bölünme özelliğine sahip olan bir’e bileşik bir denmesinin sebeplerini Fârâbî iki şekilde açıklamaktadır: İlki; cüzlerinin bileştiği bağıdır. İkincisi ise; bir tür tamam/bütün olmasıdır. Çünkü bir şeyin kemali ve bütünlüğü, ona ait olanların birliği iledir.⁴⁰

2.c.3. Mahiyetiyle Belirgin Olan Bir

Fârâbî, mahiyetiyle belirgin olan bir kavramından, mahiyetin bölünmesi veya bölünmemesi açısından, zihinde veya zihnin dışındaki tasavvurlarında mahiyetiyle belirgin olan biri kastetmektedir. Yani bu 'bir'e, vücudun kısımlarından kendisine ait olanlarla belirginlik kazanan vücuttan, payına düşeniyle ayırt edilir olana mahiyetiyle bir denilir. Bu anlamda 'bir'

Bir başka husus, konumda olan ve konumla beraber olan harekettir. Bu bağlamda, ucu başka bir şeyin ucu ile bilfiil aynı olan her şeye bitişik denir. Bir açının iki kenarı bu anlamda “bitişik” tir. Bitişğin üçüncü anlamı ise; niceliğin arazlarından biri olması ve bir maddede bulunması yönüyledir. Bu anlamda bitişik olan iki şey, her birinin ucu -diğeri bilfiil bile olsa harekette diğerininkine bitişik olmalıdır. Organların birbirine bitişik olması, eklemlerin birbirine bitişik olması, bu anlamda bitişik değildir. Kısaca, İbn Sînâ’ya göre, temas halindeki her şey, kendisine temas eden karşıtına -zor bir kabulde de olsa- bitişik olur ve ondan ayrılmaz. İbn Sînâ, *Kitabu'l-Hudûd eş-Şeyhu'r-Reis Ebi Ali İbn Sînâ*, nşr.: A.M. Goichon (Livre Des Definitions), Basım yeri yok 1963, s. 229; Ayrıca bkz.: Enver Uysal, *Hudûd Risâleleri Çerçevesinde Kindî ve İbn Sînâ Felsefesinin Temel Kavramları*, Bursa 2007, s. 202, 203.

³⁹ Bu cisimlerin neden bileşik cisimler olduğunun sebeplerini ele alırken Fârâbî; Bu cisimlerin bitişik olmadığını, lakin birbirlerine bağlamakla, kaynakla, yapıştırıcıyla, kazıkları kereste parçalarını birbirine geçmeli tarzda çakmakla, bağlarla ya da boşlukları dışardan doldurma tarzında kapamalarla birbirlerini bırakmaz ve ayrılmaz hale geldiğini belirtmektedir. Bundan dolayı onun hakkında da "O birdir" denilmiştir. Onun bileşik bir diye nitelenir olmasının anlamı, birbirine bağlanmasını sağlayan bağıdır. Bu da doğal olarak veya yapay olarak gerçekleşir. Fârâbî, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁴⁰ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 50.

olanın özelliklerinden biri, mevcuda eşlik etmesidir; mesela 'şey' gibi. Çünkü sürekli mevcutlara eşlik etmekte olduğundan dolayı, "şeylerden her şey" demekle "şeylerden her biri" demek arasında bir fark yoktur. Aynı şekilde bütün kategoriler, kendisine işaret olunan "bu" ve kategoriler dışındaki diğer şeyler hakkında söylenenler arasında fark yoktur.⁴¹

Mahiyetiyle belirgin olan "bir'in ne olduğunun daha yakından anlaşılabilmesi için bir kaç kategoride değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir.

A. Mahiyeti müşterek olmayan bir: Mahiyeti müşterek olmayan bir'ler geniş bir kullanım alanına sahip olup genelde maddeden soyut şeyler hakkında söylenir. Fârâbî'ye göre bu tür bir'lere şu tanımlamalara sahip olan diğer birler de dâhil olur. a. Bizce apaçık şeylere ve bir mevzuda bulunur halde işaret olunanların hepsine mahiyetiyle bir denilir. b. Bir mevzuda bulunmaksızın işaret olunanların hepsine de mahiyetiyle bir denilir.⁴² c. İki ismi olanlara sayı bakımından bir denilir. d. İki arazı olan bir şeye sayı bakımından bir denilir. e. Cins, tür ve araz ile vasıflanmış olan bir şeye sayı bakımından bir denir. f. Kendi cinsinden bir başkasıyla kıyaslandığında, cins bakımından bir olması da mahiyeti belirgin olan birler sınıfındadır.⁴³

B. Nicelik bölünmesiyle bölünmeyen bir: Nicelik açısından bölünebilme özelliğine sahip olan şeylerin bölünmesini sağlayan, bir vaz'ı olan ve mahiyeti itibariyle kendi zatında nicelik bakımından bölünmeyene de bir denir. Sondaki nokta ve bütündeki nokta gibi bu tür bir'in asla uzamı yoktur. Zira nokta, herhangi bir sondur ve onun bir vaz'ı vardır. Şöyle ki cisimlerin maddelerinin ilki kabul ettiğimiz nokta, çizgi içindedir; çizgi, yüzey içindedir; yüzey, cisim içindedir. Bu itibarla mahiyetiyle ve kendi zatında nicelik bölünmesiyle bölünmeyen "bir"e de mahiyetiyle belirgin bir denilir.⁴⁴

Mahiyetiyle bir olan ve nicelik bölünmesiyle bölünmeyen "bir" kategorisine Fârâbî şu örnekleri de eklemektedir. a. Kılıç gibi son derece sert ve bölünmesi zor olan, b. Bardak gibi ikiye bölündüğünde amacı doğrultusunda faydalanılamaz olan, c. Küçüklüğünden dolayı bölünemez olana, d. Bölündüğü zaman mahiyetini yitirene, e. Güneş veya Ay gibi mahiyeti gereği bölünemez olan, f. Vaz' ve kanun bakımından bölünmesi imkânsız kabul edilene, g. Daha küçük parçalara ayrılması mümkün olduğu

⁴¹ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 51

⁴² Mahiyetiyle bir olanlar hakkında Fârâbî'nin örnekleri; herhangi bir mahiyetle ayırt edilir olmak, kendine özgü sonla, mekânla, uyumlu bir birleştirme ile ve amaçla ilgili bir denilenler üzerine örnekler vermektedir; "O, herhangi bir mahiyetle ayırt edilir olmakla Zeyd ve Amr birdir", "O, kendine özgü sonla belirgin olmakla Zeyd ve Amr birdir", "O, kendine özgü mekânla belirgin olduğu için Zeyd ve Amr birdir", "O, cüzleri bağlantılı ve uyumlu şekilde birleştirilmiş cismin toplamı olmakla Zeyd ve Amr birdir", "O, var kıldığı amaca ulaşmak üzere cüzleri birbirini destekleyen toplam olmakla Zeyd ve Amr birdir." Fârâbî, *a.g.e.*, s. 51-52

⁴³ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 52

⁴⁴ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 53

halde kendisi en küçük olduğu farz edildiği için bölünmesi imkansız olarak kabul edilene bir denilir.⁴⁵

C. Birden fazla araza bölünmeyen bir: Fârâbî, birden fazla araza bölünmeyene de bir denildiğine daha önceden temas edilmişti. Burada Fârâbî'nin vurgulamak istediği, hakkında söylenen isimlerin ve ifadelerin çokluğu uyarınca mahiyeti bölünür olmayan şeylere bir denilmesidir. Böylece hakkındaki birden fazla isim ve birden fazla ifade bulunan varlıkların birden fazla olduğuna delalet etmediğini düşünen Fârâbî, onun hakkında söylenen bir lafzın türevleri birden fazla olsa da farklı farklı varlıklar olduğuna delalet etmez demektir. Filozofların verdiği misali tekrarlayan Fârâbî'ye göre akıl, akleden ve akledilen birçok varlıkta birdir/aymıdır, bu türevlerin birden fazla olması ondaki birden fazla değiştirmelere delalet etmez.⁴⁶

Fârâbî mahiyetiyle belirgin olan bir konuda çok önemli bir ontolojik meseleye dikkatleri çekmiştir. Ona göre “mevcut” ve “şey” olanların hepsi, kendisiyle vasıflandırıldıkları herhangi bir şeyle ortağının olmaması gerekir. Yani onu kendisi kılan, nitelik ve nicelik bakımından ortağının olmaması gerekir. Böyle olmaması durumunda, yani her 'şey'in, kendisiyle vasıflandırılanların hepsinde bir ortağı olması halinde, bir şey başka bir şeyden, bir mevcut başka bir mevcuttan asla ayırt edilmezdi. Sonuçta Fârâbî'nin bu tespiti özdeşlik ilkesinin bir ifadesidir. Çünkü her nesne kendisinin aynısı olması bakımından (A, A'dır) birdir. Böyle olmasaydı mevcudun manasının hiç ortağı kalmaz, dahası ona ait isim ve müsemmanın olması mümkün olmaz, konuşma ve açıklama gerçekleşmezdi.⁴⁷

2.c.4. Çok'un Parçası Olan Bir

Bir çok'un bir parçası mıdır? Veya soruyu şöyle soralım. Çok birlerden mi oluşur? Bir çok'un, çok bir'in mukabili midir? Fârâbî'ye göre bu soruların cevabı bazı durumlarda evet ve bazı durumlarda da hayırdır. O,

⁴⁵ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 53-54.

⁴⁶ Bundan başka Fârâbî bu kategoriye giren mahiyetiyle belirgin olan bir'leri şöyle sıralar; “Kendisinin her cüzünün, mahiyetinin bir cüzüne delalet ettiği söz kullanılmak sureti ile mahiyetine delalet edilmesi mümkün olmayana da bir/tek denilir. Çünkü o mahiyeti asla bölünmez olandır. Kendisiyle vasıflandırıldığı her hangi bir mana bakımından o mana ile kastedilen sadece ona ait mahiyet olduğu için hiçbir ortağı olmayana bir/tek denilir. Varlığı ile tek/eşsiz olması gibi ki ona ait mahiyette kendinden başkası ona ortak olmaz. Böylece o, hem mana ve hem de ona ait mahiyet açısından tek/eşsiz olandır. Mesela; Âlem, Güneş, Ay gibi. Âlim ifadesi de bir insana vasfedildiği zaman, türü olan âlimlik manasında böyle tek/eşsizdir. Hakkında söylenenlerde başkaları içinde ortağı bulunmayan da böyledir. Mesela felsefede yahut gramerde yahut mahir olmada tek/eşsiz olan gibi. Aristo hakkında denilen misal üzere: Felsefe konusunda veya onda mahir olmada hiçbir ortağı yoktur. Ve dolayısıyla şöyle denilir oldu: O, o alanda tektir.” Fârâbî, *a.g.e.*, s. 55, 56.

⁴⁷ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 56-57.

bir'in bazı durumlarda çok'un bir parçası olduğunu kabul ederek bu tür birin izahında veya başka bir ifade ile "çok ve bir" ilişkisinde, birin manalarından olan her manaya, herhangi bir 'çok' mukabil olur demektir. Buna örnek olarak da cins bakımından "bir"i gösterir. Çünkü bir'in çok'a mukabil olması ona ancak cins bakımından "bir olan"ın mukabil olmasıyla olduğunu belirtmektedir. Cins bakımından bir, iki tane olduğunda ise o ikisi, kendilerine yüklenen cinsin sayı bakımından 'bir' olması dolayısıyla 'bir'dir. Bu 'bir'e mukabil olan 'çok', kendilerine yüklenenin iki cins olması sebebiyle ikidir. Aynı şekilde, kendilerine yüklenenin sayı bakımından bir cins olması dolayısıyla ikiden fazla birlerin oluşturduğu bir olmuş olsa, ona mukabil olan 'çok', birçok üst cinsin altında yer alır.⁴⁸

Fârâbî, bu hususu açıklığa kavuşturmak için, çok olan cinslerden her bir cinsin sayı bakımından bir olması (veya bazı durumlarda bir olmaması) meselesinde şöyle düşünmektedir:

"Bir diğer yönden sayı bakımından 'bir' olan, "birçok bir'den oluşan çok"un "bir" olması açısından cinslerden her bir cins, sayı bakımından "bir" değildir. Dahası bu konuda, her bir cinsin, bir haline ve de çoktan bir cüz haline gelecek derecede hangi açıdan bir olduğuna bakmamız gerekir. "Yüklemi sayı bakımından bir olması nedeniyle onlar 'bir'dir" denilen birçok şeyin hakkında "çoktur" denilmesi aslında sadece, kendilerine yüklenenlerin sayıca çokluğu dolayısıyla söylenen bire mukabil olmasına neden olan yön dolayısıyladır."⁴⁹

Burada Fârâbî, cins içerisine giren türlerin aynı cinsi yüklem olarak almaları yönünden birliğini ifade etmektedir. Örneğin hayvan cinsi içerisinde eşek, at ve insan ait oldukları "hayvan" cinsiyle nitelenmeleri açısından birdir. Bu anlamda eşek ve at içerisinde "çok"u barındıran "çokun parçası olan bir"dirler.

Fârâbî, mahiyetleri çok olup kendisine delalet eden lafız dolayısıyla bir olan hakkında; mahiyetlerin çokluğu sebebiyle "çok" olur demektir. Yüklenen arazın bir olması nedeniyle bir olan, birçok araz içerdiği için o şey çok olanın mukabili olur. Açıktır ki onlar çok haline geldiğinde aslında sadece yüklenenlerinin çokluğuyla çoktur. Kendisine yüklenenleri birbirinden farklı olduğunda, yüklenenleri farklı olduğu için farklı olur ve dolayısıyla onların her biri "çoktan oluşan bir"dir. Aynı şekilde, yüklenenlerinin her biri de "çoktan oluşan bir"dir. Aynı şekilde, aynı arazla nitelenen şeyler içerisinde çokluğu barındıran arazi yüklenmeleri açısından "bir"dir.

⁴⁸ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 84.

⁴⁹ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 85.

Çok'un birlerden oluştuğu hususuna gelince Fârâbî; "Unsurları bir olan bir'in mukabili, unsurları çok olan çoktur," der.⁵⁰

2.c.5. Çok'un Parçası Olmayan Bir

Fârâbî'ye göre kendisi hakkında bir denilmesine en layık olan, herhangi bir mahiyetle ayırt edilir olandır. Sonra da diğer kategorilerden bir şey ile belirgin olan bir gelir.⁵¹ O, çok'un bir cüzü olmayan bir'i bölünmezlik nitelmesiyle nitelendirerek "bölünmezlik" ortak noktasında buluşturduğu bazı özelliklerini şu şekilde sıralar:

a. Kendisinden daha özel bir mevzuya bölünmemesi dolayısıyla bir olan; b. Herhangi bir vaz' sahibi olmakla birlikte uzamı olmaması açısından nicelik bölünmesiyle bölünmeyen; c. Herhangi bir uzamı olmakla birlikte nicelik bölünmesiyle bölünmediği söylenilir olan birden fazla arazla vasıflandırılmaz olduğundan bölünmez olan; d. Mahiyeti asla bölünmez olduğu için bölünmez olan. Bütün bunlar Fârâbî'ye göre 'bölünmez olma' ortak noktasında birleşirler.⁵²

Filozofumuz, bölünmez olma ortak noktasının bölünmezliğinin sebeplerini ise şunlara bağlamaktadır: a. Ya bölünmesi zor olduğu için; b. Ya bölündüğünde faydalanılamaz olduğu için; c. Ya bölündüğü zaman mahiyeti iptal olduğu için; d. Ya uzamı hislerin hâkimiyetinden kaçtığı için; e. Yahut bölücü aletlerin hâkimiyetinden kaçtığı için; f. Ya kanun onun bölünmesini imkânsız kabul ettiği için; g. Ya içerdiği cismin mahiyeti onun bölünmesini engellediği için; h. Ya küçüğün en küçüğü farz edildiği için.⁵³

Fârâbî, bazı hususlarda da çokluğun bulunmasının asla mümkün olamayacağını söylemektedir. Mesela mahiyeti asla bölünür olmayan gibi. Çünkü mahiyetinde nicelik bölünmesiyle bölünmeyenin içinde çokluk olması mümkün değildir. Bunun dışında daha özel mevzu'lara bölünmeyen "Zeyd," "Amr," "bu at," "bu eşek" gibi cisim olanların her biri, bir toplamdır/bütündür, bunlar nicelik bölünmesiyle bölünmez. Bunun yanı sıra

⁵⁰ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 86.

⁵¹ Bu konuya Fârâbî, insan ve hayvan kavramlarını örnek göstermektedir. İnsan, herhangi bir mahiyetle başkasından ayrı olan bir, at ve hayvan olmada ona ortak olanların hepsine değil de sadece ona özgü bir mahiyetle tek/ayrı olur. At da kendine özgü herhangi bir başka mahiyetle tek/ayrı olur. Eşek de kendine özgü bir mahiyetle tek/ayrı olur. Bu çeşitlerin her biri, ona özgü herhangi bir mahiyetle tek/ayrı olduğu zaman birdir ve onun birliği, kendisi dışındakilerin hepsinden belirgin ve ayırt edilir olmasını sağlayan ayırıcıdır. Bundan başka Fârâbî, gramer bilgisi ve yazı yazma bilgisiyle ayırd edilir olanlar da örnek göstermektedir: Gramer bilgisi ile ayırt edilir olan, yazı yazma bilgisi ile ayırt edilir olandan ayrı olduğu gibi. Başka mekânlardan biri ile değil de sadece ona özgü herhangi bir mekânla belirgin ve ayrı olan da yine o mekânla birdir. Başkasına değil sadece ona ait olan bir şeyle her tek/ayrı olan da -ona ait bir türden herhangi bir şeyle bir diğeri de ondan başka olsa bile- böyledir. Çünkü her biri, sayesinde belirgin ve tek/ayrı olduğu şey nedeniyle birdir. Fârâbî, *a.g.e.*, s. 89.

⁵² Fârâbî, *a.g.e.*, s. 90.

⁵³ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 90.

o, (bölünemezlik ve çoktan bir cüz olmayan bir) birden fazla arazla vasıflandırılmadığı için bölünmez olan ile mahiyetinde isimlerin ve sözlerin çokluğu, ona delalet eden lafızların türevlerinin çokluğu uyarınca bölünmez olan için asla ve hiçbir açıdan bölünmez olarak kabul etmektedir.⁵⁴

3. Çok Kavramı

Çok; aynı cinsten olmak yerine çeşitliliğin, aynılık yerine farklılığın, tek bir şey yerine çokluğun vurgulandığı, nesnel gerçekliğin tümel bağlamlarının daha yakın bir tanımını veren kavramdır. Yani maddi dünyanın, sonsuz sayıdaki gelişim biçimlerinin eşyaların, süreçlerin vb. nesnelere tek bir ilkeye ya da iki karşıt ilkeye indirgenemeyecek olan birçok varlık veya gerçeklik türünden meydana geldiğini dile getiren ilkeye çok denir.⁵⁵

Çok bir'den mi meydana gelmiştir? Bir çok'un mukabili midir? Yoksa çok mu bir'in mukabilidir? Felsefi düşüncede "bir" ve "çok" arası ilişkilerde Fârâbî'yi önceleyen filozofların da zihinlerini meşgul eden husus, çok'un bir'den meydana gelip gelmediği hususudur. Bir ve çok ilişkisini ortaya koymada Grek filozofları arasında Aristoteles'in,⁵⁶ İslam filozofları arasında da Kindî'nin⁵⁷ düşünceleri, Fârâbî'nin düşüncelerinin şekillenmesine katkısı olan düşünceler olarak görmek mümkündür. Bahsi geçen filozoflardan hiç biri çok kavramını bir kavramından bağımsız olarak düşünmemiş ve eserlerinde çok kavramını ele alırken bir ile irtibat kumaya çalışmışlardır. Üstelik bu kavramlar eğer ontolojik bağlantılarla nesnelere ilişkilendirilecekse, tümüyle birbiriyle bağlantılıdır. Fârâbî, çok kavramını bir kavramıyla bağlantılı olarak iki kategoride ele alır: a. Birin mukabili olan çok; b. Birden meydana gelen çok. Bu başlıkları da alt başlıklar halinde ele

⁵⁴ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 91.

⁵⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 239; M.Buhr, A. Kosing, *Bilimsel Felsefe Sözlüğü*, çev.: Veysi Bildik, İstanbul 1999, s. 89.

⁵⁶ Aristoteles bir ve çok kavramını hem sayılar zemininde hem de varlık zemininde ele alır. Sayılar zemininde ele alırken şu soruyu yöneltmektedir. Eğer her bir birse, o nereden gelmektedir? Çünkü onlardan her bir bir kendinde bir değildir. O halde o zorunlu olarak bir yandan kendinde birden diğer yandan çoklukta veya çokluk'un bir parçasından gelmektedir. Ama bir olanın bir çokluk olduğunu ileri sürmek imkânsızdır; çünkü o bölünemezdir. Aristoteles, *Metafizik*, 1085b 10-15.

⁵⁷ Kindî (801-873), Pythagorasçılar'ın bir'i sayıların ilki olarak kabul etmediği bir yaklaşımla o da bir'i sayının ilkesi olarak görür ve ilk sayı olarak kabul etmez. Çokluk ve birlik kavramlarını İhvan-ı Safa gibi sayılar zemininde ele alan Kindî, "bir" teriminin kesintisiz her nesneye söylendiği gibi çokluk kabul etmeyen varlıklara da söylendiğini kabul eder. "Bir" teriminin çok çeşitli kavramları ifade ettiğini belirten Kindî, bir'i cins, tür, fasıl, hassa, araz-ı âmm gibi tüm kavramlar karşılığında kullanır. Gerçek bir'i ezeli olarak kabul eden Kindî, onda hiçbir şekilde çokluk olmadığını, başkasıyla kıyaslayarak ona bir denemeyeceğini, onun bölünebilir bir maddesi olmadığını, cins ve türden bir formu olmadığını söyledikten sonra, böyle olan varlığın kendisini oluşturan şeyler sebebiyle çokluk arz ettiğini ve bölünebileceğini söyler. Kindî, *Felsefi Risâleler (İlk Felsefe Üzerine)*, çev.: Mahmud Kaya, İstanbul 1994, s. 41, 46, 50, 54.

olarak “bir-çok” ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Varlık düzlemindeki var olan çokluğun Mutlak Bir ile olan bağlantısını ortaya koyma hususunda özel bir çabası olmayan Fârâbî'nin, konuyu ekseriyetle mantık ve ontoloji zemininde ele aldığını görmekteyiz.

3.a. Bir'in Mukabili Olan Çok

Fârâbî “çok” kavramını ele alırken bir kavramıyla aralarındaki mütakabiliyet veya bire mevzu olup olmaması, veyahut ta “bir” den ortaya çıkan “çok” üzerinde durmuştur. Bu esaslar üzerinde kurduğu çokluk kavramında Fârâbî'nin üç hususu ön plana çıkardığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi; *her hangi bir çok'un mukabil olmadığı bir'in* ne anlama geldiği, ikincisi; *her hangi bir çok'un mukabil olduğu bir'in* ne anlama geldiği, üçüncüsü; *bir'den ortaya çıkıp, bir'in mukabilindeki çok olmayan çok'un* ne anlama geldiğidir. Bütün bunları ele alırken Fârâbî, karşıt olma veya ondan meydana gelme hususunu göz ardı etmeyerek “bir ve çok”un aralarındaki ilişkiyi daha da belirginleştirmek istemiştir.

Farabi'ye göre daha önce de belirtildiği gibi 'bir olmayan', 'bir olan'ın mukabilidir. 'Bir'i nefyetmenin yönleri, 'bir'i ispat etmenin yönleri kadar çoktur.⁵⁸ Yalnız şu var ki, 'bir'i nefyedenlerin arasında, kuvveti 'birin mukabilindeki çokluk kuvveti' olanlar vardır; fakat her "O birdir" denilene mutlaka herhangi bir 'çok'un mukabil olması zorunlu değildir. Bu hususta Fârâbî, herhangi bir mahiyetle belirginlik kazanan hakkında söylenen 'bir'in bu kabilden olup, her hangi bir çok'un mukabil olmasının zorunlu olmadığını da belirtir. Dolayısıyla bir, ister daha umumi ve isterse daha hususi olsun bir mahiyetle belirgin olana denilir. Öyleyse buradaki birin ortadan kaldırılması, kendisine bir denilenin mahiyetinin kaldırılması anlamında olup, ona mukabil olanın yani çokluğun ispatı anlamında değildir.⁵⁹

Fârâbî, her hangi bir sonla belirgin olan cisim hakkında söylenen 'bir'in nefyedilmesi konusunu da ele alır ve üç önemli hususa dikkatleri çeker.

1. Fârâbî; her hangi bir sonla belirgin olan cisim hakkında söylenen 'bir'in kaldırılması, herhangi bir sonla belirgin olmasının kaldırılması manasına geleceğini ve cisimden 'herhangi bir son aracılığıyla bir başkasından belirginliği kalktığı zaman, cisim, sözü edilen o bir'in başkasıyla bitişik olacağını belirtir.

2. Aynı şekilde, ona özgü son, ortadan kalkarsa, sonu onunla başkası arasında hem ona hem de diğerine ortak olur ki yine onunla bitişik demek olur. Bu konuyu bitişik kavramını ele alırken daha ayrıntılı olarak inceleyen Fârâbî, cismin kendi zatına ait sonu ortadan kaldırıldığı takdirde, kendi

⁵⁸ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 57.

⁵⁹ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 58.

zatında 'çok' yapmaz, bilakis ondan ve başkasından oluşan toplamı 'bir' yapar demektedir.

3. Vasıflandırıldığı şey hususunda hiçbir ortağı olmayana, vasıflandırıldığı şey hususunda ortağı olan mukabil olur. Ortağı olan, bir ortağı olması cihetiyle haddizatında 'çok' değildir, bilakis 'çokluk', onunla ve onun ortağıyla birlikte göz önüne almak söz konusu olursa ortaya çıkar.⁶⁰

Bir'in mukabili olan çok konusunda ikinci hususa gelince; yani *her hangi bir "çok"un mukabil olduğu "bir"* hususunda Fârâbî, bunu mahiyeti bölünmez olan hakkında söylenilen 'bir', şeklinde açıklamakta ve bunun mukabili olarak da; mahiyeti bölünür olandır ki o da 'çok'tur demektedir. Çünkü bölünür olan ya bölünmüştür ya da bölünmemiş halde olsa bile bölünebilme özelliğine sahip olup dolayısıyla her biri ya bilfiil ya da bilkuvve 'çok'tur.

Her hangi bir "çok"un mukabili olan "bir"ın vasıflarını Fârâbî şöyle beyan etmiştir. a. Kendisine delalet eden lafızların türevleri uyarınca bölünmeyen hakkında söylenilen 'bir', çok'tur. b. Birden fazla arazla bölünmeyen bire, birden fazla arazla bölünen mukabil olur ki o da herhangi bir 'çok'tur. c. Bir vaz' sahibi olup da nicelik bölünmesiyle bölünme özelliği olmayan hakkında söylenilen bire, bölünme özelliği bulunan mukabil olur; bitişik nicelik, bitişik cisim, cüzleri birbirine bağlantılı [cisim] gibi. d. Kendine özgü yönler üzerinde uzamı bulunanların bölünmez denilenleri bölünmesi açısından 'çok'tur. e. Bitişik olana, cüzlerinin sınırlı sonları veya onlara özgü sonları bulunan mukabil olur ki o da bu açıdan 'çok'tur. f. Cüzleri bağlantılı olana, cüzleri asla bağlantılı olmayan mukabil olur ki aynı şekilde o da bu açıdan 'çok'tur. g. Sayı bakımından 'bir'e, sayı bakımından 'çok' mukabil olur. h. Birden fazla ismi bulunana, isimleri ayrı olanlar ve - sayı bakımından bir olduğu için değil de- sadece tek isimle isimlendirildiği için sayı bakımından bir kabul edilmiş olan mukabil olur. 1. İlk isimle isimlendirilene ve tek tanımla kendisine delalet edilene ise, ikisinden birine nispet edilenin diğerine nispet edilenden başka olduğu 'çok' mukabil olur. i. Tür bakımından 'bir'e, tür bakımından 'çok' mukabil olur ki o da, her biri kendine özgü bir üst cinsin altındadır. Bu sınıflardan her sınıfın mukabili olan 'çok', 'bir'in sınıflarındandır.⁶¹

Bir'in mukabili olan çok konusunda üçüncü hususa gelince, yani *nicelik bölünmesiyle bölünmeyip bir vaz' sahibi olanlardan ortaya çıkan 'çok'*, hususunda Fârâbî, bu tür "çok"un nicelik bölünmesiyle bölünmez olduğunu söyler. O, bir vaz' sahibi olanlardan ortaya çıkan çokla ilgili ilkeleri şu şekilde sıralamaktadır. a. Vasıflandırıldıkları birçok arazla bölünmeyenlerden ortaya çıkan 'çok', bire mukabil olan çoktan başkadır. b. Aynı şekilde, ne kendisine delalet eden lafızların çokluğu ne de o lafızların türevleri nedeni ile bölünenlerden ortaya çıkan çok da, ister kendisine delalet

⁶⁰ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 59.

⁶¹ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 61.

eden lafızların çokluğu ile, ister lafızların türevleri gereği ile bölünen şey olma anlamında olsun, kesinlikle hiçbir açıdan çok olmaz. Burada ondan ortaya çıkan çok, ona mukabil olan çoktan başkadır. c. Mahiyeti bölünmeyenlerden ortaya çıkan 'çok'un, mahiyeti bölünmez olan -her ne kadar çok olsa da- birbirleri tarafından söz ile sınırlandırılması mümkündür. d. Vasıflandırıldığı hususta hiçbir ortağı bulunmayan birden ortaya çıkan 'çok', ortağı olmayan şey, yine ortağı olmayan bir başka şeye eklenirse biri diğeriyle kıyaslandığında, her biri için kendi türünde bir ortağı ortaya çıkmaz. e. Herhangi bir sonla belirgin olandan ortaya çıkan çok, her biri herhangi bir sonla belirgin olan kısımlar topluluğudur. O sonlar ortak sonlar ise, onların toplamı ortak olur ve dolayısıyla cüzleri ortak sonlarla sınırlandırılmış bitişik cisim olur. f. Kendine özgü bir mekânla belirgin olandan ortaya çıkan çok, her birini kendine özgü bir mekânla özel kılan mekânlarla belirgin olan cisimler topluluğudur. g. Herhangi bir mahiyetle belirgin olandan ortaya çıkan 'çok', bir mahiyetle ayırt edilir olmaması asla mümkün değildir ve onun hakkında söz konusu olacak tek şey, bir mahiyetle belirgin olan şey/nesne bu mahiyette çokluğu gerektirirse mahiyetin iptali gerekir. Çünkü eşyanın mahiyeti bir tane olur. Bir şeyin birden çok mahiyeti olmaz, olursa bu zaten mahiyet olmaktan çıkar. Ancak sonuçta iptal olan o şeyin kendisi değil mahiyetidir.⁶²

3.b. Bir'den Meydana Gelen Çok

Fârâbî, *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde*'nin altıncı faslında Çok'un Bir'den meydana gelen türünden bahsetmektedir. Düşünürümüz, bu tür bir çokluğu iki tür yaklaşımla ele almaktadır. Birincisi; *Arızî Olarak İlişen 'Bir'den Meydana Gelen 'Çok'un, O 'Bir'in Mukabili Olan 'Çok'un Aynısı Olması gerektiği* hususu, ikincisi ise; *'Bir'den Ortaya Çıkan ve Yine O 'Birin Mukabilindeki Çok' Olan Çok* konusunu irdelemiştir.

Birinci yani; *arızî olarak ilişen 'bir'den meydana gelen 'çok'un, o 'bir'in mukabili olan 'çok'un aynısı olması gerektiği* hususunda, "her hangi bir çok'un mukabil olduğu bir kategorisinde" ele alınan sınıflarla ilgili olarak Fârâbî, bu sınıflardan birine mukabil olan 'çok'un, o sınıftan ortaya çıkan 'çok'un aynısı olmasının ârizî olarak gerekliliğini dile getirir.⁶³

Fârâbî'ye göre, bir cins altındaki her iki tür, cins bakımından birdir. O ikisinin her birinden ortaya çıkan çok'un, cins bakımından bir olandan ortaya çıkan 'çok' haline gelmesi ârizî olarak gerçekleşir ve yine cins bakımından bir olanın mukabili olan çok haline gelir. Tür bakımından bir olandan ortaya çıkan 'çok'u Fârâbî, ârizî olarak, cins bakımından bir olanın mukabili olan çokluk olarak kabul eder. Mesela; bir türden iki şahıs, diğer bir türden iki şahıs ve bir üçüncü türden iki şahıs aldığımızda, bunlardan her iki şahıs tür

⁶² Fârâbî, *a.g.e.*, s. 66-70.

⁶³ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 63.

bakımından bir ve bu üç adet birlerden ortaya çıkan çok, tür bakımından bir olandan ortaya çıkan çok olur. Ancak şu var ki, bir türden iki şeyi, diğer bir türden iki şey ile kıyasladığımızda, ikisinin toplamı yine tür bakımından birin mukabili olur. Böylece açığa çıkar ki, bu bizatihi “çok” olmayıp, arızî olarak “çok”tur. Ancak her türden bir şahıs aldığımızda ortaya çıkan çok, tür bakımından birin mukabili olur, fakat bu çok, tür bakımından bir olandan ortaya çıkmış olmaz. Aynı zamanda bu durum sayı bakımından bir olandan ortaya çıkan 'çok'a da, ilişir.⁶⁴

İkinci hususta ise Fârâbî, *'Bir'den Ortaya Çıkan ve Yine O 'Birin Mukabilindeki Çok' Olan Çok* konusu üzerinde durur. Bu husus iki durumu ortaya çıkarır. Bunlardan biri, bitişikler topluluğundan ortaya çıkan çok'un bitişiklik mukabili olan çok olmasıdır. Diğerisi ise, her 'bir'i herhangi bir toplam olmak suretiyle bir olan birlerden ortaya çıkan çok da bir'in mukabili çoktur. Çünkü toplamlar, topluluğu arasında bağlantı olmaz ise sonuçta bu, 'toplamanın mukabili olan çok' olur.⁶⁵

Sonuç

Bilindiği gibi “bir” kavramı Fârâbî'den önceki ve sonraki filozofların metafizik ve tabiat felsefelerinde üç farklı varlık alanında ele alınmıştır. a. Kendisiyle Zorunlu Varlığın Birliği; b. Âlemin ana ve esas yapısının araştırılmasında doğa bakımından sürekli olan bütün birey ve tümel olanların birliği; c. Kendinden önce başka bir sayının gelmediği, bölünmeyi kabul etmeyen ve çoğalmanın başlangıcı olarak var olan sayısal bir. Fârâbî'nin eserlerine bütüncül bir yaklaşımla bakıldığında bu üç tür yaklaşım tarzını da ele aldığımızı görürüz. Ancak *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde* isimli eserinde Fârâbî, sadece ikinci ve üçüncü madde üzerinde yoğunlaşmıştır.

Fârâbî'nin ortaya koyduğu “bir” ve “birlik” kavramı hem mantık ve epistemoloji, hem de ontoloji ile doğrudan ilgilidir. Filozofumuzun *el-Medînetü'l-Fâzıla* ve *Füsûlu'l-Medenî* gibi eserlerinde “bir” kavramını, kendinden önceki filozoflarda olduğu gibi, kendisiyle Zorunlu Varlığın Birliği ve diğer varlıkların çokluğu meselesinde ele almış olup aynı zamanda varlıkların ontolojik yapısının birliğini de tartışmıştır. *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde*'sinde ise, “bir” kavramının mantık ve ontolojik boyutunun nesnelere olan ilişkisiyle birlikte “çok” kavramını da ele almış ve eser boyunca bu kavramlar etrafında yoğunlaşmıştır.

Fârâbî'ye göre bir kavramının anlamında öne çıkan husus onun bölünemez oluşudur, çünkü herhangi bir yönden bölünemeyen şey, bölünemez oluşu bakımından birdir. Bir kavramının diğer bir anlamı ise kendi özel varlığına sahip olması bakımından bir olmaktır. Buradan hareketle Fârâbî, cevheri bakımından bölünemez olan İlk Varlığın varlığını

⁶⁴ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 63-65.

⁶⁵ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 65.

başkasından almadığı, bilakis özü gereği var olduğu için, onun varlığını diğer varlıklardan ayıran şeyin özünü ifade eden birlik (vahde) olduğunu söylemektedir. İşte bu nedenle İlk Olan hem bölünemez oluşu hem de varlığını kendi özünden almış olması yönüyle kendisini diğer varlıklardan ayıran özel varlığı sebebiyle birdir.

Fârâbî, bir'i esas olarak dört ana grupta değerlendirmektedir. Buna göre birinci olarak çok olanların toplamda, çok olanların cins, nev'i ve arazda birleşmesine bir dendiğinden bahsetmektedir. Bunun da kendi içinde farklı kısımlarını sayan Fârâbî, hep beraber ve toptan anlamında bir, çokluğun cinste birleşmesi anlamında bir, çokluğun nevide birleşmesi anlamında bir ve çokluğun arazda birleşmesi anlamında bir'den söz açmaktadır. Bazen neveleri bir olanlara bir denilemediğini de söyleyen Fârâbî, buna üç farklı üçgeni örnek vermektedir. Ona göre ikizkenar, eşkenar ve dikkenar üçgenlerin üçü de aynı nevidendir ama bir değildir. Fârâbî, tam tersinin de olabileceğini söyler, yani görünüşte farklıdır ama unsurları itibarıyla nevi açısından birdir. Gümüşten mamul halhal ile tacın gümüşlükte birleşmesi gibi.

Fârâbî, ikinci olarak sayısal yönden birlikten bahsetmektedir. Bunun, şeylerin kendisine izafeti dolayısıyla çok şeylerin adede bir olması anlamında olduğunu söylemektedir. Ona göre, aynı insanın isim ve künyeye iki şekilde isimlendirilmesi veya yine insanın ayakları olan ve hayvan olarak nitelendirilmesi, yani cins ve araz yönünden, buna örnektir. Veyahut da Zeyd'in, nevi ve arazla nitelenerek, onun beyaz ve insan olduğunun söylenmesi de aynı şekildedir. Beyazlık ve insanlık kendisine atfedilen aded yönünden aynı kişidir.

Üçüncü olarak Fârâbî, kısımlara ayrılması yönünden bir'den söz açmaktadır. O, bunun da iki kısım olduğunu ilk olarak muttasıl olması yönünden muttasıl olanın, yani bitişik veya süreklilik olması yönünden bitişikliğin veya sürekliliğin birliğinden bahsedilebilir demektedir. Ona göre birlik o ittisaldedir, çünkü muttasıl olanın cüzleri ile nihaye aded yönünden birdir ki, hatt-ı müstakim, hatt-ı müstedir bunun örnekleridir. İkincisi ise, bileşik, yani uyum ve bağlanmış olma, birbirine kaynaşmış olma açısından bir değildir. Fârâbî, buna da ahşaptan yapılma gemi ile yine ahşap parçalarından meydana gelmiş kapıyı örnek vermektedir.

Fârâbî'nin bir'in anlamları arasında saydığı dördüncü grup, mahiyetiyle ayırt edilme, soyutlanma yoluyla (münhâz) bir değildir, tıpkı eşyanın hepsi ve her biri sözlerindeki gibi. Fârâbî burada da çeşitli ayrıntılara girmekte ve daha sonra çok kavramına geçmektedir. Fârâbî çok kavramı hakkında da uzun izahlar vermektedir. O, bir'in mevzusu olarak çok, bir'in mukabili olarak çok ve bir'den hadis olan çok gibi kavramlardan ayrıntılı olarak bahsetmektedir.

Fârâbî'nin mantığının ve felsefesinin düşünce dünyamızda daha yakından tanınması için böyle bir çalışma ile henüz tercümesi yapılmamış ve

pek fazla bilinmeyen, *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde* isimli eserini gündeme getirmek istedik. Eserin ciddi manada muhteva ve kavram analizi hakkında Fârâbî'nin metodolojinin ipuçlarını vermektedir. Aynı zamanda da onun felsefesinin anlaşılmasına önemli katkıları olacağı muhakkaktır. Filozofumuzun diğer felsefi disiplinlerde kaleme aldığı eserleri kadar önemli olduğuna kani olduğumuz bu eser hakkında, meslektaşlarımızın dikkatlerini üzerine çekmek için bir başlangıç yapmayı arzu ettik. Bundan sonra yapılacak çalışmalara ışık tutması için de bir yol açmak istedik.

BİBLİYOGRAFYA

- Âmidî, Seyfüddîn, *Kitabu'l-Mübîn, fi Şerhi Elfâzı'l-Hukemâ ve'l-Mütetekellimîn*, (Abdü'l-Emin el-A'sem, *el-Mustalahu'l-Felsefî* içinde) Kahire, 1989
- Aristoteles, *Fizik*, çev.: Saffet Babür, İstanbul 1997
- Aristoteles, *Metafizik*, çev.: Ahmet Arslan, İstanbul 1996
- Aristoteles, *Organon I*, (Kategoriolar), çev.: H. Ragıp Atademir, İstanbul 1995
- Atay, Hüseyin, *Fârâbî ve İbn Sînâ'ya Göre Yaratma*, Ankara 1974
- Ateş, Ahmet, "Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası", *Fârâbî Tetkikleri I*, İÜEF. Yayınları İstanbul 1950
- Aydın, İ. Hakkı, *Fârâbî'de Metafizik Düşünce*, İstanbul 2000
- Aydınlı, Yaşar, *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, İstanbul 2000
- Ayık, Hasan, "Felsefi Kavramların Oluşmasında Fârâbî'nin Rolü," *GÜÇİF. Dergisi*, 2005/1-2, cilt: IV, sayı: 7-8, ss. 77-94
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 2002
- Deborah L., Black, "Fârâbî" *İslam Felsefesi Tarihi, I-III*, edit.: S. Hüseyin Nasr, Oliver Leaman, çev.: Şamil Öçal, H. Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007
- Ebheri, *İsâgûcî*, metin, çeviri, inceleme: Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul 1998
- el-Behiy, Muhammed, *İslam Düşüncesinin İlahi Yönü*, çev.: Sabri Hizmetli, Ankara 1992
- Emiroğlu, İbrahim, *Anahatlarıyla Klasik Mantık*, Bursa 1999
- Fârâbî, *Kitabu Ârâi Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla*, Mısır trsz., Türkçe tercümesi; *el-Medinetü'l-Fâzıla*, çev.: Nafiz Danışman, İstanbul 1990
- Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, Haydarabad 1927
- Fârâbî, *Fusûlu'l-Medenî*, nşr.: D.M. Dunlop, çev.: Hanifi Özcan, İzmir, 1987
- Fârâbî, *Kitabu'l-Vahid ve'l-Vahde*, nşr.: Muhsin Mehdi, Casablanca, 1989
- Fârâbî, *Kitabu'l-Elfâzı'l-Müsta'mele Fi'l-Mantık*, nşr.: Muhsin Mehdi, Beyrut 1986
- Fârâbî, *Kitabu'l-Hurûf*, nşr.: Muhsin Mehdi, Beyrut 1990
- Fârâbî, *Kitâbu İsâgûcî, ve'l-Medhal*, nşr.: Refik el-Acem, *el-Mantık İnde'l-Fârâbî* içinde) Beyrut 1985

- Geoffrey Scott, Bowe, *Plotinus and The Platonic Metaphysical Hierarchy*, New York, 2003
- Hana'l-Fahurî ve Halil el-Curr, *Tarihu el-Fikri'l-Felsefî 'inde'l-Arab*, Lübnan 2002
- Hanefî, Hasan, *İslami Araştırmalar*, çev.: İbrahim Aydın, Ali Durusoy, İnsan Yayınları, İstanbul 1994
- İbn Sînâ, *Kitabu'l-Hudûd eş-Şeyhu'r-Reis Ebi Ali İbn Sînâ*, nşr.: A.M. Goichon (Livre Des Definitions), Basım yeri yok 1963
- Kılıç, Cevdet, "Felsefî Düşüncede Bir Kavram", *Dinî Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos 2006, C. IX, sa.: 25, ss 181-216.
- Kindî, *Felsefî Risâleler*, (İlk Felsefe Üzerine), çev.: Mahmud Kaya, İstanbul 1994
- Köroğlu, Burhan, *İslam Kaynakları Işığında Yeni Platoncu Felsefe*, MÜSBE., Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001
- Kutluer, İlhan, *İbn Sînâ Ontolojisinde Zorunlu Varlık*, İstanbul 2002.
- Küyel, M.Türker, *Aristoteles ve Fârâbî'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri*, Ankara 1969
- M.Buhr, A. Kosing, *Bilimsel Felsefe Sözlüğü*, çev.: Veysi Bildik, İstanbul 1999
- Medkür, İbrahim, *el-Mu'cemu'l-Felsefî*, Kahire 1983
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1986
- Plotinus, *Enneadlar*, çev.: Zeki Özcan, Bursa 1996
- Plotinus, *The Enneads*, İngilizce'ye çeviren: Stephen MacKenna, London 1991
- Reisman, David C., "Fârâbî ve Felsefe Müfredatı", *İslam Felsefesine Giriş*, edit: Adamson, Peter, Taylor Richard C., çev.: Cüneyt Kaya, İstanbul, 2007
- Uysal, Enver, *Hudûd Risâleleri Çerçevesinde Kindî ve İbn Sînâ Felsefesinin Temel Kavramları*, Bursa 2007